

А. Д. Баравая

**СІНТАКСІЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ
З КАМΠΑНАНТАМ-КАЛАРОНІМАМ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ**

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Мінск;
alesya.borovaya.02@bk.ru;
наук. кір. – А. Л. Садоўская, канд. філал. навук, дац.*

Артыкул прысвечаны вывучэнню беларускіх фразеалагічных адзінак з кампанентам-каларонімам у сінтаксічным аспекце. У выніку праведзенага даследавання ўстаноўлены структурна-граматычныя разнавіднасці, тыпы і мадэлі літаратурных і дыялектных фразеалагізмаў з каларатыўным кампанентам у беларускай мове, прасочана іх прадуктыўнасць і разнастайнасць структурнай арганізацыі.

Ключавыя словы: фразеалагізм; колераабазначэнне; кампанент-каларонім; сінтаксічны аналіз; фразеалагізмы-словазлучэнні; фразеалагізмы-сказы; фразеалагізмы-спалучэнні; структурная мадэль.

Першыя выразныя ўяўленні пра колер звязаны з самымі старажытнымі часамі існавання чалавечай цывілізацыі. Па сведчаннях розных даследчыкаў, колеравая сімволіка ўзнікла ўжо ў Верхнім Палеаліце, калі чалавек набыў уменне здабываць прыродныя фарбы і выкарыстоўваць іх для стварэння першых твораў мастацтва. Вытокі навуковага абагульнення і сістэматызацыі ўяўленняў пра колер можна прасачыць яшчэ ў Арыстоцеля («Пра колеры»), працу якога выкарыстаў для свайго практычнага каталога натураліст Тэафраст. За стагоддзі развіцця чалавечай цывілізацыі сфарміравалася вялікая колькасць самастойных этнасаў, кожны з якіх надаваў колерам своеасаблівыя і падчас дыяметральна процілеглыя значэнні.

Колераабазначэнне знайшло сваё адлюстраванне і ў фразеалагічным складзе моў свету. Дастаткова актыўна каларонімы выкарыстоўваюцца і ў фразеалагічнай намінацыі беларускай мовы, аднак каларатыўная фразеалогія да гэтага часу не атрымала сістэмнага шматаспектнага вывучэння ў айчынным мовазнаўстве. Фразеалагізмы з кампанентам-каларонімам можна вывучаць з розных бакоў: семантычнага, марфалагічнага, сінтаксічнага, этымалагічнага, стылістычнага, этналінгвістычнага і інш. У прадстаўленым артыкуле ажыццёўлена сінтаксічная характарыстыка абазначанай групы фразеалагізмаў.

Крыніцай фактычнага матэрыялу даследавання сталі «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» І. Я. Лепешава ў двух тамах (1993), зборнікі

ўстойлівых словазлучэнняў «І сячэ і паліць», «І коціцца і валіцца», «Слова за слова» Г. Ф. Юрчанкі (1972, 1974, 1977), слоўнік «Народнае мудраслоўе» Г. Ф. Юрчанкі (2002) і «Фразеалагічны слоўнік гаворак Гродзеншчыны» М. А. Даніловіча (2020).

Згодна з класіфікацыяй, выкладзенай у кнізе І. Я. Лепешава «Фразеалогія сучаснай беларускай мовы», фразеалагізмы «знешне, па сваёй будове падобныя або на разнастайнага характару злучэнні слоў, або на сказы» [1, с. 120]. Абапіраючыся на гэту выснову, даследчык выводзіць тры структурна-граматычныя разнавіднасці ўстойлівых моўных адзінак: фразеалагізмы-словазлучэнні, фразеалагізмы-сказы, фразеалагізмы-спалучэнні.

Фразеалагізмы са структурай словазлучэння з'яўляюцца самай шматлікай структурна-граматычнай групай фразеалагізмаў з кампанентам-каларонімам: 74,7 % ад агульнай колькасці вылучанага корпуса ўстойлівых адзінак. Як сведчыць І. Я. Лепешаў, «выразы гэтай разнавіднасці ўтварыліся па структурных схемах усіх шасці тыпаў словазлучэння, вядомых у сінтаксісе, аднак адны з гэтых тыпаў <...> вельмі пашыраныя, другія – менш прадуктыўныя, трэція – зусім рэдкія» [1, с. 122].

Аналіз фразеалагізмаў-словазлучэнняў з каларатыўным кампанентам паказаў, што ў іх складзе дамінуюць дзеяслоўныя фразеалагізмы, утвораныя па наступных мадэлях:

«дзеяслоў + прыназоўнік (*ад, у, на, да, праз*) + прыметнік + назоўнік»: *адысці ад белага свету, выводзіць у / на белы свет, давадзіць да белага каленія, глядзець праз чорныя акуляры, дзяржаць у чорным целе, запісаць у чорную ксёнжску, затрэсці ў мак зялёны і інш.;*

«дзеяслоў + прыметнік + назоўнік»: *гарэць сінім полымем (агнём), закалаціць мак зялёны, зялёны мак трэсці, абкласці чырвонымі сцяжкам, праходзіць чырвонай ніткай, пускаць чырвонага пеўня;*

«дзеяслоў (+ прыназоўнік) + субст. прыметнік + субст. прыметнік»: *рабіць белае чорным, рабіць з белага чорнае;*

«дзеяслоў + прыслоўе»: *звесціся начырвона, пячы начырвона.*

Сюды ж можна дадаць мадэль (улічваючы, што дзеепрыметнік з'яўляецца дзеяслоўнай формай) «дзеепрыметнік + прыметнік + назоўнік»: *шыты белымі ніткамі.*

Даволі пашыранымі з'яўляюцца фразеалагічныя адзінкі (далей – ФА), утвораныя па мадэлях назоўнікавых фразеалагізмаў:

«назоўнік + прыметнік»: *белая варона, белая костка, белая кроў, белая лебедзь, белая пляма, белы дзень, белы конь, белы свет, белыя мухі, да белага калення, да белаі гарачкі, гочы чорныя, чорнае паднябенне, чорная костка, чырвоны певень і інш.;*

«прыназоўнік (*на, у*) + прыметнік + назоўнік»: *на чорны дзень, на чорны яблык, на чорны пазногаць, у чорным целе і інш.;*

«(ні) + прыназоўнік + прыметнік + назоўнік»: *ні на сіні пазногцік*.

Адзначым таксама ФА з каларонімам *чорны*, утвораную па мадэлі прыслоўнага словазлучэння ў двух варыянтах: «аж + прыназоўнік + назоўнік + прыслоўе»: *аж у горле чорна, аж чорна у роце*.

Незвычайным у гэтым плане з’яўляецца выраз *ёлкі-зялёныя*, які праз сваю прыналежнасць да выклічнікавых фразеалагізмаў набыў напісанне праз злучок і цяпер яго немагчыма аднесці да фразеалагізмаў са структурай словазлучэння.

Не настолькі пашыранымі ў складзе фразеалагізмаў з кампанентам-каларонімам з’яўляюцца выразы, структурна арганізаваныя як спалучэнне слоў: 10,1 % ад агульнай колькасці вылучанага корпуса адзінак. Па сведчанні І. Я. Лепешава, у фразеалагічным фондзе беларускай літаратурнай мовы ўвогуле «на долю гэтай структурнай разнавіднасці прыпадае прыкладна 1200 адзінак» [1, с. 132].

Сярод прааналізаваных фразеалагізмаў-спалучэнняў намі вылучаны наступныя структурныя мадэлі:

спалучэнне аднародных членаў: *і серага і белага, ні бела ні чорна, ні шэра ні бела, ні ачарніць ні абяліць, ні ў школу ні ў Красную армію*;

«аж + прыслоўе»: *аж чорна, аж жоўта, аж чырвана (чырвона)*.

Падчас аналізу намі выяўлены цікавы выпадак пераходу ФА з групы фразеалагізмаў-словазлучэнняў у групу фразеалагізмаў-спалучэнняў у выніку семантыка-граматычнай трансфармацыі выразу і страты ім унутранай формы. Гэта тычыцца агульнай для беларускай і рускай моў фраземы *ні сінь-пораху*, якая мае на сучасным этапе значэнне ‘зусім нічога (няма, не засталася і пад.)’ [2, с. 547]. Гістарычна дадзены фразеалагізм суадносіцца з устарэлым выразам *сінь порох*, які абазначаў драбнютку частку чаго-небудзь, парушынку, пылінку і быў матываваны старажытным агульнаславянскім значэннем яго кампанентаў: першапачаткова *сінь* (*синия*) – гэта ‘чорны, цёмны’, а *порох* – ‘пыл, дробная высахлая зямля’ [3, с. 464]. Такім чынам, даўней *ні сінь пораху* абазначала літаральна ‘ні чорнай пылінкі’ і з улікам сказанага варта было б пісаць фразеалагізм, як *ні сіня (сіняга) пораху*, паколькі гістарычна кампанент *сінь* з’яўляецца прыметнікам (яго кароткай формай). Менавіта ў такой граматычнай форме фразеалагізм і фіксуецца з паметай ‘устар.’ у гісторыка-этымалагічным даведніку рускай фразеалогіі: «ни сінь (*синя, синего*) пороха (*пороху*) (нет, не останется и т. п.)» [3, с. 465]. На сёння кампанент *сінь* не ўспрымаецца як прыметнік і пішацца праз злучок з наступным словам.

У сувязі з тым, што ўнутраная форма аналізаванага фразеалагізма з цягам часу забылася, а паводле структуры *ні сінь-пораху* стаў адзінкавым выразам, у некаторых беларускіх гаворках ён выраўнаваўся на ўзор выказаў жывой, прадуктыўнай мадэлі тыпу *ні каліва ні беднага, ні ўцяць ні ўзяць*: «Прыйшлі з блакады – ні ў кога *ні пораху ні сіняга*» (Ф. Янкоўскі) [4, с. 273].

Прадстаўлены ў складзе фразеалагізмаў з кампанентам-каларонімам і фразеалагізмы са структурай сказа. У працэнтных суадносінах такія ФА складаюць 15,2 % ад усіх прааналізаваных выказаў.

Фразеалагізмы гэтай разнавіднасці структурна арганізаваны як сказы розных тыпаў:

двухсастаўны развіты сказ: *мышэй ловяць і белыя, і шэрыя кошкі, чорны кот дарогу перабег, чорная кошка прабегла* (паміж кім-небудзь), *чорная вада на вочы находзіць, няхай карова чорная, абы малако белае*;

двухсастаўны няпоўны сказ: *счырванеў як рак вараны (печаны), бяла ні бяла абы воду відала, не жылец на белым свеце*;

даданая параўнальная частка: *як на рабоі свінні праехаў, як пень у белы дзень, як ад рабоі сучкі як*.

Ажыццявіўшы сінтаксічную класіфікацыю корпуса беларускіх фразеалагізмаў з кампанентам-каларонімам па асобных структурна-граматычных разнавіднасцях і мадэлях, можна адзначыць, што найбольшую прадуктыўнасць маюць фразеалагізмы-словазлучэнні розных мадэлей (89 ФА), прычым пераважаюць сярод іх шматкампанентныя канструкцыі. Наступнымі па колькаснай напאўняльнасці сталі каларатыўныя фразеалагізмы-спалучэнні (18 ФА). Меншай прадуктыўнасцю характарызуюцца фразеалагізмы-сказы (12 ФА).

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Лепешаў І. Я.* Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. вну. Мінск : Вышэйшая школа, 1998.
2. *Лепешаў І. Я.* Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. Т 2. Мінск : БелЭн, 1993.
3. *Бирх А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И.* Русская фразеология. Историко-этимологический словарь / под ред. В. М. Мокиенко. Москва : Астрель : АСТ : Люкс, 2005.
4. *Лепешаў І. Я.* Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. Мінск : БелЭн., 2004.